

iets heeft gedaan) en het Leufsta-archief (met de boeken van Louis de Geer). Andere belangwekkende collecties zijn onder meer het 'Kammararkiv' (met stukken uit de late zestiende eeuw), het Oxenstierna familie-archief (voor de politieke relaties tijdens de Dertigjarige Oorlog), 'Handel och sjöfart' (voor de geschiedenis van de door Nederlanders gecontroleerde Zweedse Afrikaanse Compagnie) en de bedrijfsarchieven te Finspong, Gimo en Åker.

Bij een werk van zulke dimensies als de onderhavige *Rondgang* zijn kleine omissies onvermijdelijk. Zo miste ik bij de introductie van de officiële handelsstatistiek (vanaf 1738) een verwijzing naar het proefschrift van R. Vallerö dat de meest volledige beschrijving hiervan geeft². Voorts was het bij de vermelding van de briefwisseling tussen de achttiende-eeuwse leden van de familie De Geer met hun Amsterdamse relatie Brants zinvol geweest te noemen dat veel meer van deze correspondentie in het Gemeente-Archief te Amsterdam berust. Helaas ontbreekt in het boek ook een systematische opgave van de literatuur over Zweeds-Nederlandse betrekkingen; hierdoor krijgt de argeloze lezer de indruk dat de laatste substantiële bijdrage het proefschrift van P. W. Klein uit 1965 is en dat is niet juist.

J. Th. Lindblad

1 G. W. Kernkamp, *Verslag van een onderzoek in Zweden, Noorwegen en Denemarken naar archivalia belangrijk voor de geschiedenis van Nederland* (s-Gravenhage, 1903).

2 R. Vallerö, *Svensk handels- och sjöfartsstatistik 1637-1813* (Stockholm, 1969).

H. P. H. Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam 1540-1860. Een relaas over demografie, economie en sociale politiek van een wereldstad* (Amsterdam-Dieren: De Bataafsche Leeuw, 1985, 275 blz., f39,50, ISBN 90 6707 082 3).

De essentie van deze belangrijke studie ligt, met de woorden van de schrijver, niet zozeer in het bijeengebrachte materiaal, als wel in de ordening en kritische analyse daarvan. Het resultaat is gepresenteerd in een achttal overzichtelijke hoofdstukken, waarin de schrijver zo nu en dan flink in debat treedt met vakgenoten. Maar het is meer dan alleen een synthese. Waar het kwantitatieve materiaal lacunes bevat of geheel ontbreekt, heeft Nusteling de vaderlandse sociaal-economische geschiedenis verrijkt door het aanboren van nieuwe bronnen, zoals de stedelijke thesauriersrekeningen en die van het burgerweeshuis. Over een tijd van twee of drie eeuwen zijn hieruit een paar geheel nieuwe tijdreeksen samengesteld, een niet geringe verdienste.

De titel van het werk, waarin de conjuncturele samenhang centraal staat, is niet erg adequaat gekozen, want het begrip conjunctuur ontbreekt erin, evenals in de ondertitel. Achtereenvolgens komen drie onderdelen van Amsterdams sociaal-economische geschiedenis aan de orde. De beide eerste zijn van kwantitatieve aard: het verloop van de bevolking en de ontwikkeling van de levensstandaard. In het laatste meer kwalitatieve deel komt de sociale politiek van de stedelijke overheid, de gilden en de kerkelijke diaconieën aan de orde. Deze instellingen worden vooral onderzocht vanuit het gezichtspunt hoe zij de aanbodzijde van de arbeidsmarkt konden reguleren. In alle delen overheerst het demografische aspect waarmee de ontwikkeling van de andere sociaal-economische factoren voortdurend wordt vergeleken.

Enkele jaren was de auteur werkzaam op het CBS, wat in het bijzonder te merken is in het eerste deel. Na een kritische bespreking van de uitgebreide demografische literatuur over

Amsterdam, samengevat in een overzichtelijke bijlage, bouwt schrijver van stap tot stap zijn eigen schatting op van het verloop van de Amsterdamse bevolking tussen 1586 en 1810. Zijn berekeningen dienaangaande toetst hij aan de negentiende-eeuwse bevolkingsstatistiek, waarbij hij tot de conclusie komt dat het verantwoord is om voor de pre-industriële tijd uit te gaan van een nagenoeg constante relatie tussen het aantal vruchtbare huwelijken dat bijdroeg aan de geboorten en de omvang van de totale bevolking. Vanuit deze vooronderstelling komt hij op basis van de aantallen eerste ondertrouwen van S. Hart tot zijn raming.

De groei van Amsterdams bevolking vond plaats tussen 1540 en 1660, daarna trad tot ± 1730 stagnatie op of een heel geringe toename, waarna tot 1815 een flinke daling volgde. In relatief opzicht loopt een en ander parallel met de economische ontwikkeling van de Republiek in haar geheel.

Voor de verklaring van de schommelingen in het bevolkingsverloop wordt terecht gewezen op de immigratie van vreemdelingen, waaraan twee derde deel van de groei in de zeventiende eeuw zou kunnen worden toegeschreven. Omgekeerd is volgens Nusteling de er op volgende stagnatie van de bevolking eveneens voor een groot deel te wijten aan de dalende immigratie van buitenlanders. Op dit punt treedt hij in debat met Van der Woude, die hier eerder aan een daling van het geboortencijfer denkt.

Naast het inderdaad aannemelijke verband met de bevolkingsontwikkeling in de Republiek als geheel suggereert de auteur tevens de mogelijkheid van een conjuncturele samenhang op Europees vlak. Zijn enthousiasme hiervoor, wanneer hij spreekt — en dan nog wel voor de pré-industriële periode — over een internationaal cyclisch netwerk, is echter niet overtuigend. Een verwijzing naar Brinley Thomas die met name over de internationale migratie in de industriële periode schreef, lijkt me niet voldoende. Nadere doordenking van de ingewikkelde verhouding tussen pull- en push-factoren is hiervoor noodzakelijk.

Gelooftwaardiger komt mij de conjuncturele samenhang voor tussen bevolking en economische ontwikkeling in het algemeen, die in het tweede deel aan de orde komt. De scharnierpunten in de tijd zijn dezelfde: groei van de stapelmarkt tot rond 1670, vervolgens tot 1730 een overgangstijd, waarin de marktverhoudingen zich wijzigden en voor Amsterdam de nijverheid en handel in hoogwaardige goederen belangrijk werden. Na 1730 tenslotte verloor de stad haar positie van eerste haven- en handelscentrum van Europa. Opmerkelijk is dat het verloop van de Amsterdamse bevolking steeds enigszins vertraagd heeft gereageerd op de economische conjunctuur.

Het belang van dit deel ligt in de explicitering die Nusteling geeft van diverse conjunctuur-indicatoren. Hiervoor verrichtte hij belangrijk nieuw onderzoek, onder andere naar de loonkosten van Amsterdamse ambachtslieden tussen 1550 en 1910. Tevens construeerde de auteur op basis van prijsgegevens van Posthumus een reële loonreeks en stelde hij zelfstandig een tijdreeks samen van Amsterdamse huuropbrengsten (1675-1805). Zijn beschouwingen over de waarde van dit cijfermateriaal, over het hanteren van maximum loonopgaven en over de aanvechtbaarheid van de hypothese van de loonstarheid behoren tot de hoogtepunten van deze studie. Het blijkt dat het niveau van de lonen, gemeten naar koopkracht in de loop van de tijd sterk heeft gefluctueerd. De betrekkelijk geringe schommelingen in de nominale lonen werden namelijk door de ontwikkeling van de prijzen sterk geaccentueerd. Tussen het reële loon als indicator van de welvaart en, anderzijds, de groei van de Amsterdamse bevolking als barometer van de stedelijke werkgelegenheid bestond voor de korte en lange termijn beide een positief verband: stijgende koopkracht betekende meer migranten die zich kwamen vestigen en omgekeerd.

Het derde deel is het minst afgerond maar zal daardoor te meer uitnodigen tot verder onderzoek. Een duidelijke beschrijving van de wijze waarop de stedelijke arbeidsmarkt nu precies door maatregelen van bedelende instanties werd gereguleerd, ontbreekt. Wel wordt een globaal beeld geschetst, waarin het opnieuw draait om de migratie van arbeidskrachten. Want wanneer de instellingen voor armenzorg de kraan van de bedeling minder royaal lieten lopen, beoogden zij in werkelijkheid het vestigingssaldo te laten afnemen. Het verband tussen bedeling, koopkracht en bevolkingsontwikkeling kan dit verklaren. Maar doordat alleen globale cijfers van het aantal bedeelden zijn opgenomen, krijgt de lezer slechts heel in het algemeen inzicht in de samenhang. De titel van het laatste hoofdstuk 'Armenzorg als bevolkingspolitiek instrument' blijft zodoende enigszins in de lucht hangen.

Samenvattend: een stimulerend boek, waarin door een deskundige hand lange ontwikkelingslijnen worden getrokken in de sociaal-economische geschiedenis van de Republiek, dat de discussie op dit terrein merkbaar verder brengt. Hoewel het verschillende zetfouten bevat, is het goed uitgevoerd en voorzien van scherp getekende grafieken en duidelijke cijferopstellingen.

Hille de Vries

C. Lesger, *Huur en conjunctuur. De woningmarkt in Amsterdam, 1550-1850* (Amsterdamse Historische Reeks X; Amsterdam: Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam, 1986, 191 blz., f25,-).

De kwantitatieve conjunctuurstudie vertoont in de Noordelijke Nederlanden nog steeds een aanzienlijke achterstand ten opzichte van de omliggende landen. Men zal daarom het verschijnen van indices van huurprijzen voor Amsterdam over drie eeuwen toejuichen. Het boek van Lesger situeert zich nadrukkelijk in de door Scholliers en zijn leerlingen ontwikkelde methodiek. Een zorgvuldige uiteenzetting over de gevolgde methode, de betrouwbaarheidstesten van de gegevens en de bronnen openen het werk en wekken het volste vertrouwen. Op basis van nauwgezette afwegingen en vergelijkingen met belastingkohieren, deelt de auteur de door hem in instellingsboekhoudingen verzamelde huurprijzen in vier categorieën in, wat het mogelijk maakt eventuele afwijkingen in de prijsevolutie waar te nemen. Zo blijken voor de duurste woningen de afwijkingen van de trend groter te zijn dan voor de goedkopere. Van de echte krotten konden hier geen systematische prijsreeksen worden geboden: daarvoor zijn de gegevens te dispaaraat.

In een tweede hoofdstuk bespreekt de schrijver de reglementering van het huren van huizen, en beklemtoont dat de algemene vervaldatum van 1 mei de prijsvorming op de woningmarkt zeer gevoelig maakte. Overigens hield de stedelijke overheid zich afzijdig; hooguit golden hoge huurprijzen als een argument om loonsverhogingen toe te staan. Op grond van de internationale literatuur construeert schrijver vervolgens een verklaringsmodel dat inzichtelijk maakt welke factoren de prijsvorming van de huren bepaalden. Op te merken valt dat de op pagina 36 genoemde factor van de kredietsituatie, in de latere analyse en in het schema op pagina 184 verwaarloosd zijn, hoewel die gegevens voor Amsterdam bekend zijn en de positieve correlatie met de vorming van huishoudens mag worden aangenomen.

Dan volgt een precieze bespreking van het conjunctuurverloop, ingedeeld in op- en neergaande fasen. Bijzonder verdienstelijk zijn de systematisch gelegde verbanden met de reeds